

RAUF PARFI EPIK IJODIDA QARLUQ LAHJASIGA MANSUB LEKSEMALARNING FONETIK VA MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI TAHLILI

Sotimboyeva Dilnura Axmedjon qizi, Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi

АНАЛИЗ ФОНЕТИЧЕСКИХ И MORFOLOGICHESKIX ХАРАКТЕРИСТИК ЛЕКСЕМ, ПРИНАДЛЕЖАЩИХ К КАРЛУКСКОМУ ДИАЛЕКТУ В ЭПИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ РАУФА ПАРФИ

Сотимбоева Дилнура Ахмеджон кызы, студент 2-курса гуманитарного факультета узбекского языка и литературы Чирчикского государственного педагогического университета

ANALYSIS OF PHONETIC AND MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LAXEMAS BELONGING TO GARLUQ DIALECT IN THE EPIC CREATION OF RAUF PARFI

Sotimboyeva Dilnura Ahmedjon qizi, Chirchik State Pedagogical University Faculty of Humanities 2nd stage student of Uzbek language and literature

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek sheva, lahja, dialektlari va ularga xos sifatlar, shevalarning fonetik, morfologik jihatlarini haqida fikr yuritiladi. O'zbek adabiyotiga salmoqli hissa qo'shgan adiblarimizdan biri, O'zbekiston xalq shoiri, Tursunali Parpiyevning epik asarlarida qarluq lahjasiga oid so'zlar fonetik va morfologik jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sheva, lahja, dialekt, "ashilla", "qag'da", progressiv, singlarmonizm, lisoniy farq.

Abstract: In this article, Uzbek dialects, dialects, dialects and their characteristic qualities, phonetic and morphological aspects of dialects are discussed. In the epic works of Tursunali Parpiyev, one of our writers who made a significant contribution to Uzbek literature, the Uzbek people's poet, the words of the Qarluq dialect are analyzed phonetically and morphologically.

Key words: dialect, dialect, dialect, "ashilla", "kagda", progressive, synharmonism, linguistic difference.

Аннотация: В данной статье рассматриваются узбекские диалекты и их характерные качества, фонетические и морфологические аспекты диалектов. В эпических произведениях Турсунали Парпиева, узбекского народного поэта, внесшего значительный вклад в узбекскую литературу, анализируются слова карлукского диалекта фонетически и морфологически.

Ключевые слова: диалект, говор, "ашилла", "кагда", прогрессив, сингармонизм, языковое различие.

<https://orcid.org/0009-0005-7804-0146>

e-mail:
dilnurasotimboyeva@gmail.com

KIRISH. Bilamizki, o‘zbek tili turkiy tillar orasida shevalari ko‘p ekanligi jihatidan ham farqlanadi. Bir necha asrlar mobaynida o‘zbek shevalari shiddatli tarzda rivojlandi. Rivojlangan taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunishda, dastavval oldimizga sheva, dialekt, lahja atamallari chiqadi.

“Sheva” leksemasi fors tilida *tarz, usul* ma’nolarini anglatib, tilning fonetik, grammatik va lug‘aviy jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan eng kichik hududiy ko‘rinishi – sezilarli lisoniy farqlari bo‘lmagan bir qancha aholi maskanida yashovchilarning so‘zlashuv vositasi sifatida qo‘llaniladi. Shevalar o‘zlarining joylashuvi, geografik o‘rni bilan bir-biridan farqlanadi. Shevalar tilshunoslikning dialektologiya (shevashunoslik) bo‘limida o‘rganiladi.

“Dialekt” so‘ziga to‘xtaladigan bo‘lsak, yunon tilida *qabila tili* degan leksemani anglatadi. “Dialekt” atamasi shevaga nisbatan keng ma’noda qo‘llaniladi. Dialekt til xususiyatlari o‘xshash bo‘lgan shevalar yig‘indisini tashkil qiladi.

“Lahja” arabcha so‘z bo‘lib, bu atama ham *ravish, tarz, yo‘sin, sheva* ma’nolarini anglatadi. Bir qancha sheva va dialektlarning eng yirik to‘plamini tashkil qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Tilimiz taraqqiyoti davomida uchta lahjaning birligidan tuzilgan bo‘lib, bu maqolada shu lahjalardan biri qarluq lahjasidagi leksemalarning fonetik va morfologik xususiyatlari o‘rganiladi. Qarluq lahjasi vakillari shahar va shahar tipidagi shevalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu lahjaga kirgan shevalarning aksariyati turkiy tillarga xos bo‘lgan singarmonizm qonuniyatini yo‘qotgan bo‘lib, ammo shimoliy o‘zbek shevalarida bu qonuniyat saqlanib qolgan. Bundan ko‘rinib turibdiki, bu lahjaning boshqa lahjalardan farqi uning singarmonizmni saqlashiga ko‘ra ikki guruhga ajralishidir. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, shahar va shahar tipidagi shevalarda singarmonizmga amal qilmaydi, biroq, shimoliy o‘zbek shevalarida esa, singarmonizm qonuniyati saqlanadi. Shuning uchun ham unlilar sonida ham farq bor. Shahar va shahar tipidagi shevalarda unlilar olti, yettita. Shimoliy o‘zbek

shevalarida unlilar miqdori ko‘proq, ya’ni to‘qqiztadir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Rauf Parfi ijodiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, hikoyalarida sheva ruhi, sheva koloriti sezilib turadi. Yozuvchi shoir Toshkent viloyatining Yangiyo‘l tumanida ulg‘ayganligi sababli, ushbu yerning dialekti hikoyalariga singdirilgan. Buni tahlil qiladigan bo‘lsak, Yangiyo‘l Toshkent guruhi shevalariga mansubdir.

„Sen, Hoshim, bo‘lmag‘ur chiqding. Kallai sahardan to yarim kechgacha ashilla aytganing-aytgan, u yoqqa o‘tganingda ham g‘ingshiysan, bu yoqqa o‘tganingda ham”[1]. Bu parcha “Davlat bobo” hikoyasidan keltirilgan bo‘lib, bu yerda “ashilla” leksemasiga e’tibor qaratsak, bunda old qator unlisi “u” o‘rnida orqa qator unli “I” ishlatilgan. Ya’ni, qarluq shevasida so‘zning har qanday bo‘g‘inida old qator va orqa qator unlilar qo‘llana oladi. “Ashilla” leksemasida ham birinchi va oxirgi bo‘g‘inida orqa qator unli kelgan.

“Masharif, choydan ob keng... Bugun qatta ishlading?

- Xirmonda, buva” [2].

O‘rin-payt kelishigida to‘liq progressiv assimilyatsiya yuz beradi. “Qayerda” so‘zi shu qonuniyatga asoslangan holda “qatta” deb ifodalangan. Boshqa bir o‘rinda “Tojiba, kelingiz qaqq ketdi?” jumlasida “qayerga” leksemasi qisqartirilib, jo‘nalish kelishigi –*qa* shaklida qo‘llangan. “Qayerda” olmoshi ham Rauf Parfi hikoyalarida turli shaklda berilgan. Masalan, “-Qag‘da. Burungi ochofat mushuklar qayda deysiz”[3]. Bu gapda “qag‘da” va “qayda” shaklida ishlatilgan. “Davlat bobo” hikoyasida “olib keeling” fe’li “ob keng” shaklida qo‘llangan bo‘lsa, “Yolg‘iz” hikoyasida “opkeling” deyilgan. Demak, Rauf Parfi so‘zni turli o‘rinlarda har xil shakllarda qo‘llay olgan.

Ijodkor tili shevasining morfologik xususiyatlarini ham tahlil qiladigan bo‘lsak, fe’llar shakllarida o‘zgarish sezamiz. O‘tgan zamon fe’li ko‘p o‘rinlarda -*vdi, -uvdi* shaklida kelgan. “Aytganday, seni ja‘mo izlab yuruvdi – Saidqosimov”. “Keling. Mana u. Hali axtaryatuvdiz,- dedi buva meni qo‘li bilan ko‘rsatib, keyin qo‘li bilan qo‘shib qo‘ydi” [4].

Toshkent dialekti soʻzlarida singarmonizm qonuniyati kuzatilmagligini, hattoki adabiy tilda singarmonizmga boʻysungan soʻzlarni oʻzgartirib qoʻllashlarini ushbu parchadagi leksemadan koʻrsak boʻladi. “Hoshim – kamsuqum yigit. Lekin bu gap uning hamiyatiga tegdimi, zoʻrgʻa oʻstirgan moʻylabning chap tomonini jahl bilan yulqib qoʻydi”[5]. Oʻzbek adabiy tilida yuqori labning ustini qoplagan moʻylar izohidagi soʻz moʻylov deb aytiladi va yoziladi. Moʻylov soʻzidagi ikkala unli tovush ham til orqa, lablangan hisoblanadi. Biroq, parchada koʻrib turganimizdek, Toshkent shevasida bu qonuniyat buzilgan. Quyi keng, til orqa, lablangan “o” unlisi, quyi keng, til oldi “a” unlisiga almashgan. Soʻz oxiridagi “v” tovushi ham “b” tovushiga oʻzgargan.

Toshkent dialektida baʼzi soʻzlar bitta yoki ikkita tovush bilan farqlansa, yana shunday leksemalar butun oʻzak qismi bilan oʻzgargan. Bu soʻzlarni Rauf Parfi ijodida ham ilgʻash mumkin. Masalan, “Dononi urganiga ja-a xafa boʻlgan ekan boyaqish bobo. Xayr... emasam, turay men... Choy uchun rahmat [6]. Bu parchada adabiy tildan yiroq boʻlgan soʻz “ja-a”dir. Bu soʻzni Toshkent guruhida gaplashuvchi aholi maʼnosini juda yaxshi anglab yetgan. Adabiy tilda “juda” deb foydalaniladi. Oʻgʻuz lahjasida esa oʻziga xos tarzda “dim” deya ishlatiladi. Koʻpgina soʻzlarni tahlil qilganimizda shuning guvohi boʻlishimiz mumkinki, Toshkent shevasi soʻzlarni qisqartirib qoʻllar ekan.

Rauf Parfi ijodi orqali Toshkent dialekti leksemalarining fonetik jihatlarini ham tahlil qilar ekanmiz, baʼzi soʻzlarda, “b” tovushi oʻrnida “v” ishlatilgan, yana baʼzi yerlarda shuning ayni teskari holati, yaʼni “v” tovushi oʻrnida “b”dan qoʻllanilgan, yoki soʻz oʻrtasida “v” orttirilgan. Misol keltiradigan boʻlsak, “moʻylab” soʻzini yuqorida koʻrib oʻtdik. “-Bogʻvon, bu yoqqa!”[7] Bu oʻrindagi “bogʻvon” soʻziga eʼtibor qaratib, undagi “b” tovushi “v” ga oʻzgarib, shunday shaklga kelib qolgan. Aslida esa, adabiy tilda “bogʻbon” deb foydalaniladi. “-Choyga

toʻladingmi, Hoshim? Menam boray, televizorda yaxshi tomosha bor deyishadi. Toʻxtasin, sen ertaga nomozgarda Karim oʻrisning uyiga kirib, suvratimni ol, ertalab tushib qoʻyaman...”[8] Gapda “suvratim” soʻziga diqqat qaratsak, bu leksemani adabiy tilda “surat” deymiz. Ammo bu oʻrinda, yaʼni Toshkent shevasida “suvrat” deya boʻgʻin orasiga “v” tovushi orttirilgan holatda ifodalangan.

XULOSA. Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, Rauf Parfi ijodi toʻlaligicha qarluq lahjasi leksemalari bilan sugʻorilgan. Hikoyalarning tili sodda, tushunilishi osonligi bilan alohida ajralib turadi. Rauf Parfi ijodini faqatgina Oʻzbekiston hududida mutolaa qilib qolmasdan, balkim qoʻshni davlatlarda ham sevib oʻqiladi. Bunga sabab, qarluq shevasi Qozogʻiston hududidagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Iqon, Mankent, Qirgʻizistonda Oʻsh, Jalolobod, Oʻzgan hududlarida ham keng tarqalgan. Ularning tilida ham Yangiyoʻl shevasidagi fonetik va morfologik xususiyatlarni uchratamiz. Hattoki, bu lahjaga oid sheva vakillarini Afgʻonistonda ham koʻrishimiz mumkin. Ushbu shevalar oʻrtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy jihatdangina emas, balki hozirgi paytdagi holatida fonetikada ham, leksikada ham yaqqol bogʻliq tarzda namoyon boʻladi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Ashirboyev S. “Oʻzbek dialektologiyasi” “Navroz” nashriyoti, Toshkent-2016.
2. Rajabov N. “Oʻzbek shevashunosligi” Toshkent: Oʻqituvchi, 1996.
3. Rauf Parfi “Hukmnoma” Toshkent, Akademik nashr, 2023. “Davlat bobo”, “Yolgʻiz” hikoyalari [1,2,3,4,5,6,7,8].
4. Reshetov V, Abdurahmonov Sh. Oʻzbek dialektologiyasi. “Oʻqituvchi” nashri, Toshkent, 1978.
5. Toʻychiboyev B, Hasanov B. Oʻzbek dialektologiyasi. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.